

РОДИЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ НА ВОЛИНІ

Дзвенислава Ганус (Трумко)

УДК 392.12(477.82)

У статті охарактеризовано сучасний стан збереження та функціонування родильної обрядовості населення Волині на основі польових етнографічних матеріалів автора. Основну увагу зосереджено на описі дій, що їх виконували з метою забезпечити благополуччя, здоров'я дитини в майбутньому та захистити її від впливу злих сил. Здійснено спробу реконструювати звичаї, яких дотримувалися під час пологів, та очисні обряди над бабою-повитухою та породіллемо.

Ключові слова: родильна обрядовість, Волинь, дитина, вагітна жінка, пологи, апотропеї, хрещення.

The paper describes the current state of the birth rites' preservation and functioning among the population of the area under study on the basis of the author's field ethnographic materials. The main attention is focused on the description of the actions performed to ensure well-being, health to a child in future and to protect him/her from the influence of evil forces. An attempt is made to reconstruct the customs that were followed during childbirth as well as the purification rites over a midwife and a woman in childbirth.

Keywords: birth rites, Volyn, child, pregnant woman, childbirth, apotropaic charms, baptism.

З 8 по 23 липня 2013 року було проведено етнографічну експедицію у села Волинської області (Шацький, Любомльський та Володимир-Волинський р-ни), під час якої учасниками експедиції було опитано населення 33 сіл та зібрано польові матеріали з родильної обрядовості.

Традиційна родильна обрядовість населення Волині відзначається локально-територіальною особливістю, яка сформувалася в умовах тривалої відсутності кваліфікованої медичної допомоги та злиденного економічного становища, що пояснюється географічно-кліматичними умовами та глибинною закоренілістю населення в природне середовище. Вона складається з системи різноманітних звичаїв, у яких відбулося поєднання магічних вірувань з релігійно-християнськими. Цю систему за часом виконання та смисловим навантаженням поділяють так:

- 1) допологові звичаї;
- 2) пологи;
- 3) охоронні обряди;
- 4) обрядові дії, що символізують приєднання дитини до сім'ї;
- 5) очисні обряди для матері;
- 6) лікування дитини до року.

Населення Волині приділяє значну увагу питанню статі майбутньої дитини, оскільки, як свідчать опитування респондентів, більш

бажаним було народження хлопчика. З цією метою під ліжко кладуть чоловічі знаряддя праці, найчастіше цим атрибутом стає сокира. Не менш поширеним є одягання молодою під весільний одяг чоловічого пояса.

У повсякденному житті поведінка вагітної регламентується різноманітними заборонами, що базувалися на уявленні про таємничий зв'язок між жінкою та ще ненародженою дитиною. Порушення заборон, за переконаннями людей, спричинили б негативні наслідки як для дитини, так і для матері, тому більшість із них мають лікувально-охоронне значення та повинні сприяти народженню фізично та психічно здорових дітей, охороняти майбутню дитину від різних захворювань та нещастя. Так, як зрозуміло з польових записів, найбільше вагітній заборонялося дивитися на «вогонь» (пожежу) і лякатися його, бо, якщо таке трапилось, то в дитини на тілі (на тому місці, де жінка доторкнулася рукою) може бути пляма. Особливо забороняли вагітній бити свійських тварин (кота, собаку). Порушення цього правила могло призвести до появи на тілі дитини плями з волоссяним покривом. У громадському житті активність жінки зменшувалася, це, зокрема, стосувалося обрядів, пов'язаних з природним циклом існування людини: вагітній не дозволялося йти за хрещену матір, бо котресь із немовлят могло померти; відвідувати весілля

у статусі гостя, інакше дитина може не одружитися в майбутньому; брати участь у похвальній процесії, щоб дитина не була жовтою, не мерзла, не померла. Варто зазначити, що, незважаючи на значне розмаїття заборон, що побутують на досліджуваній території, як засвідчили матеріали експедиції, найбільше дотримуються заборон, що мають імітаційний характер. Так, вагітній заборонялося переступати через шнурок, дріт, перешкоди, шити одяг на собі. Основною мотивацією цих табу було те, що навколо ший дитини обмотається пуповина. Не слід було задивлятися на хворих людей, калік, оскільки їхні фізіологічні вади могли перейти на немовля; дивитися у щілину, щоб дитина не була косоокою.

Відсутність кваліфікованої медичної допомоги в селах Волині призводила до того, що жінки досить часто народжували самі, без сторонньої допомоги. Особливо така ситуація почала проявлятися, починаючи з 1950-х років, після заборони інституту народного акушерства в статусі баби-повитухи та запровадження незначної кількості фельдшерсько-акушерських пунктів. Унаслідок цього населення більшості сіл залишалося без будь-якого медичного обслуговування. Нехтуючи заборонами, до породіллі запрошували бабу-повитуху, яка ніколи не відмовляла, незважаючи на неодноразові покарання місцевою владою. Для полегшення та пришвидшення пологів баба-повитуха, крім раціональних дій, вдавалася до різноманітних обрядів магічно-забобонного змісту, що базувалися на аналогії «подібне спричинює подібне». У цьому контексті показовими були такі дії, як розплітання волосся, розщібання гудзиків та розв'язування вузлів на одязі породіллі, відчинення вікон та дверей у хаті. Доцільно зауважити, що вищезгадані обрядодії не втратили свого значення і донині. Тим часом, суттєвим видається той факт, що зміна місця народження дитини (хата — пологовий будинок) істотно вплинула на час виконання магічних обрядів. Наприклад, звичай під час пологів переступати через хлібну лопату, яку клали біля порога, почали

здійснювати перед відходом породіллі до пологового будинку.

Турбота про подальшу долю дитини, її розумові здібності знайшла своє відображення вже в перших діях баби-повитухи. Про це свідчить звичай зав'язувати пуповину лляною ниткою, мотивуючи це тим, щоб дитина в майбутньому не була бездітною. За свідченнями респондентів, безпліддя найчастіше виникало через те, що для зав'язування пуповини баба-повитуха використовувала конопляні нитки. Незмінною залишається традиція ховати пуповину (за ікони), а після досягнення дитиною шкільного віку (після шести—семи років) їй дають розв'язати збережену пуповину, вірячи, що таким чином дитина розв'яже свій розум і матиме хист до всякої роботи.

У поведженні з плацентою («місце») простежується певна сакралізація щодо місця її заховання. Варто вказати на той факт, що більшість респондентів не пам'ятають таких дій, хоча самі народжували вдома. Це пов'язано з тим, що закопування плаценти належало до обов'язків баби-повитухи. Місце закопування варіювалося залежно від місцевих традицій, найчастіше її ховали в хаті: під піччю, порогом, столом, ліжком породіллі. Такі дії були спрямовані на те, щоб дитина не забувала рідної домівки, «трималася хати». У селах Володимир-Волинського району «місце» ховали залежно від статі дитини: «місце» дівчинки — під піччю, а хлопчика — під порогом.

За народними уявленнями, дитина з моменту свого народження і до обряду церковного хрещення була особливо незахищеною від небезпек зовнішнього світу, була вразливою до вроків та впливу злих сил. З огляду на це, дії, які виконували у вищезгаданий період часу, були спрямовані на захист немовляти від різноманітних негативних впливів. Власне, для реалізації цієї ідеї було спрямоване перше купання дитини, яке в населення досліджуваної території наділялося тільки охоронними функціями. Магічну дію купелі підсилювали, додаючи свяченої води та зілля. Незмінною залишається заборона виливати воду після заходу сонця, що

Колиска.

с. Грабове Шацького р-ну Волинської обл.
Світлина Дз. Ганус (Трумко)

свідчить про побутування давнього уявлення, згідно з яким саме вночі активізуються нечисті сили, що могли позбавити немовля сну. Поширеним було переконання, що воду з купелі найкраще виливати під дерево, особливо фруктове, щоб дитина гарно росла. На Волині спостерігалася регіональна відмінність у тому питанні, хто мав перший раз купати немовля: у селах Шацького та Любомльського районів це здійснювала баба-повитуха, сьогодні її місце зайняла хрещена мати породіллі, а в селах Володимир-Волинського району — мати дитини.

Черговим кроком захисту дитини стає використання різноманітних апотропеїв, наприклад, під колиску дитини клали залізні предмети — свячений ніж, ножиці, сокиру. Домінуючими засобами проти злої сили стає часник та свячена вода, які клали дитині під подушку. Магічні властивості захисту від вроків приписували їй вугіллю з печі, яке кидали на воду, після чого в цій воді купали дитину, а саму воду виливали на вхідні двері. Залишаючи немовля в хаті без уваги, мати клала під колиску старий віник, сипала мак.

Обрядовий комплекс, спрямований на прийняття новонародженого до сім'ї, складався зі звичаїв, що передували хрещенню дитини — вибору імені та кумів; церковного обряду хрещення; обіду на честь новонародженого — «хрестин»; першого постриження дитини. Ім'я дитині вибирали батьки, які отримували повну свободу в цьому питанні, оскільки диктату з боку церкви не було. Вибір кумів також нале-

жав до компетенції батьків, традиційно в куми «просили» близьких родичів, сусідів. Характерною особливістю хрестин у волинських селах був звичай запрошувати кілька пар кумів (від трьох до дванадцяти пар), хоча головними («старшими») кумами вважалася тільки перша пара. Населення Любомльського району дотримувалося звичаю залишати всім дітям одних і тих самих кумів.

Церковний обряд хрещення був канонізованим і відповідав загальнохристиянському зразку. За твердженням інформаторів, основна роль при підготовці дитини до хрещення відводилася бабі-повитусі (сьогодні це рідна баба, хрещена мати породіллі), яка купала дитину, одягала її і давала кумі, яка несла дитину до церкви. Хрещений батько йшов до церкви з хлібом, який там залишав, як записано у польових матеріалах, «для батюшки». Під час хрещення дитини спостерігали за поведінкою немовляти, за нею намагалися передбачити майбутнє дитини. Загальною тенденцією було те, що плач дитини під час обряду символізував щасливе майбутнє, якщо вона чхала — скоро помре, а за іншим варіантом — матиме нелегке життя.

З приводу хрещення дитини готували святковий обід — «хрестини», на який запрошували кумів, сусідів та близьких родичів. Провідним мотивом святкування було одарування новонародженого. В обрядових діях, що виконували на хрестинах, простежуються локально-територіальні відмінності, які варіювалися залежно від місцевих традицій, а саме, від того, до якого районного центру належа-

Колиска.

с. Рогові Смоляри Любомльського р-ну
Волинської обл. Світлина Дз. Ганус (Трумко)

ло село. Так, у Шацькому районі побутував звичай збирати гроші дитині «на кашу». Для цього баба варила кашу, яку кум ділив і роздавав наприкінці хрестин усім гостям, які навзамін клали на тарілку гроші. Трансформованим варіантом стало звичайне збирання грошей, а від давнього звичаю залишилася тільки назва. У населення Любомльського району побутував звичай збирати гроші «дитині на мило, а бабі на пиво». Центральним стрижнем цього обряду було збирання грошей на тарілку, а головною дійовою особою ставала рідна баба дитини. У Шацькому районі не втратив свого значення звичай продавати квітки, які виготовляла баба (улітку — зі свіжих квітів та калини, узимку — з барвінку). Виготовлені квітки баба роздавала гостям, отримуючи за це гроші. Окремо зупинившись на кожному вищезгаданому звичаї, варто зазначити, що їхнім спільним моментом було не тільки збирання грошей, але й мотивація, спрямована на побажання достатку та благополуччя дитині в майбутньому.

В обряді хрещення дитини значне місце відводилося діям, покликаним захищати дитину від смерті, особливо вони були актуальними, якщо в сім'ї вже помирали діти. Найбільш розповсюдженою практикою захисту від смерті стає вибір «зустрічних» кумів, яких ішов вітати батько немовляти. Далі рідна баба передавала дитину хрещеній матері через вікно, що було пов'язано з семантикою вікна як кордону з «іншим» світом. Серед інших дій, які пощастило зафіксувати, виокремлюється й більш архаїчний обряд: перед хрещенням дитину клали в ночви біля порога, а зверху накривали ще одними, після чого куми мали переступити через них.

Прийняття дитини до кола сім'ї завершувалося першим постригом волосся, який відбувався, коли дитині виповнювався рік. Головною дійовою особою при цьому був хрещений батько дитини, який садив дитину на стілець, застелений домотканим полотном та стриг її навхрест, за іншим варіантом — налісо.

Ще одним, не менш важливим компонентом родильної обрядовості, були очисні обряди, які здійснювали над породіллем та бабою-пови-

тухою, наприклад, обряд взаємного зливання на руки, який здійснювали на дев'ятий день після народження дитини. У цей день породілля йшла до сходу сонця набрати «непечатої» води з криниці, яку потім лила бабі на руки, а баба в свою чергу зливала їй. По завершенні обряду жінка давала бабі кілька метрів тканини на знак подяки. Церковний обряд очищення породіллі здійснювали на сороковий день.

Лікування дитини супроводжувалося цілою низкою магічних дій. Прикладом є лікування «ночниць» (безсоння). У населення сформувалося вірування, що ночниці передаються від однієї дитини до іншої, для цього потрібно було воду з купелі дитини вилити під вікно хати, де є друге немовля. Захистити дитину від цього можна так: повертаючись додому з пологового будинку, породілля повинна була взяти дев'ять камінців з дороги і покласти по три камінці на три вікна. Не менш дієвим способом було занести немовля до курника й прочитати спеціальне замовляння.

У минулому однією з найпоширеніших хвороб була епілепсія, яка виникла внаслідок «підвіяння» нечистою силою дитини. Коли в дитини перший раз проявлялися ознаки хвороби, її накривали чорною хустиною. Поширеним був спосіб вішати полотно на хрести, які були розташовані на роздоріжжі. Довжина полотна мала відповідати зросту дитини, люди вірили, — якщо дитина переросте цю довжину, то її хвороба розвіється.

Найменш поширеними були магічно-лікувальні дії, спрямовані на позбавлення дитини від вроджених плям. Це можна пояснити вірою людей у те, що їх вилікувати неможливо. Відомими способами лікування було злизування мамою вродженої плями до хрещення, витирання її плацентою. Бородавки в дитини надавали мізинцем лівої руки покійника.

На основі викладеного матеріалу можна стверджувати, що родильна обрядовість у волинських селах зберігає сліди давніх дохристиянських вірувань, у яких яскраво відображається спільність зі слов'янськими традиціями.